

De Duin- en Bollenstreek: een cultuurhistorische ‘schatkamer’

JAN BEENAKKER

Temidden van de drukte van de Randstad ligt de Duin- en Bollenstreek. Dit is een uitgestrekt, open en landelijk gebied tussen Leiden en Haarlem waar circa 175.000 mensen wonen op een oppervlakte die slechts 0,6% van Nederland bedraagt. De streek is het centrum van de Nederlandse bloembollencultuur. Tot in de verste uithoeken van de wereld is de Keukenhof als visitekaartje van het Nederlandse bollen- en bloemenvak bekend. Bij het jaarlijkse bloemencorso – het grootste oogstfeest ter wereld – staan meer dan een miljoen mensen langs de route. Vanwege de nadruk op de bloembollencultuur is de cultuurhistorische betekenis van de Duin- en Bollenstreek onderbelicht gebleven.

De Duin- en Bollenstreek is in cultuurhistorisch opzicht zowel nationaal als internationaal uniek vanwege de op een betrekkelijk kleine oppervlakte aanwezige afwisseling van bijzondere landschappen: Oude en Jonge Duinen, strandvlakten, zanderijen, de oeverwallen langs de Rijn, veenweidegebieden, plassen en droogmakerijen. De cultuurhistorische waarde van de Duin- en Bollenstreek wordt extra versterkt doordat nog een aantal

andere opvallende elementen in het landschap aanwezig is. Enkele voorbeelden hiervan zijn het scherpe contrast tussen duinen en zanderijen, bloembollenvelden, lange zichtlijnen, een patroon van hooggelegen wegen en zandsloten,

In Hillegom staat een van de weinige overgebleven houten bollenschuren. Bollenschuren werden gebouwd langs een zandsloot voor het transport van mest en bloembollen.

weteringen, de trekvaart tussen Leiden en Haarlem, lintbebouwing, buitenplaatsen, een riddershofstad, watertorens, bollenschuren met een bijzondere architectuur, duinrellen, oude beken en beukenhagen. Samen vormen deze elementen een karakteristiek landschap dat op zeer veel plaatsen nog gaaf aanwezig is (Cultuurhistorisch Genootschap, 2000).

Vandaar dat de Duin- en Bollenstreek met recht een cultuurhistorische schatkamer kan worden genoemd. De cultuurhistorische kwaliteit van de Duin- en Bollenstreek staat momenteel echter onder zware druk vanwege de dreigende landschappelijke nivellering: glastuinders wensen meer en grotere kassen, gemeenten zoeken driftig naar woningbouwlocaties en ook niet-agrarische bedrijven zoeken ruimte om zich te vestigen. Hoewel de Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening geen uitspraak doet over concrete bouwlocaties, worden wel richtingen gegeven voor verdere ontwikkeling. In de Duin- en Bollenstreek is waarschijnlijk erg veel nieuwbouw nodig om de groei van de bevolking in het westen op te vangen. Vanwege deze bedreigingen is nadere bestudering van de cultuurhistorische kwaliteit in dit gebied van groot belang. In deze bijdrage gaan we in op de bewoningsgeschiedenis van de streek en we beperken ons daarbij tot het zandgebied.

WONEN EN WERKEN TOT OMSTREEKS 1850

Er is maar weinig bekend over de oudste bewoners van de Duin- en Bollenstreek. Dat komt omdat door zandwinning, grondbewerking voor de bloembollenteelt en door bebouwing veel bewoningssporen verloren zijn gegaan. Slechts hier en daar is sprake van prehistorische vondsten die bij toeval zijn gedaan. Over de bewoning tijdens de Romeinse Tijd is meer bekend. Aan het einde van de 2e en het begin van de 3e eeuw lag voor de kust van Katwijk de *Brittenburg*. Waarschijnlijk heeft de *Brittenburg* deel uitgemaakt van de ommuring van een burgerlijke nederzetting. Omstreeks het jaar 250 na Chr. lag een belangrijke bevolkingsconcentratie

bij Valkenburg aan de monding van de Oude Rijn. In deze nederzetting langs de noordgrens van het Romeinse Rijk woonden militairen en burgers. Na het economisch verval aan het einde van de Romeinse Tijd wordt circa 500 na Chr. de bewoningsgeschiedenis van de Duin- en Bollenstreek voortgezet. Mensen gingen op zoek naar geschikte plekken om te wonen en een bestaan op te bouwen. Een aantrekkelijk woongebied in het drassige, laaggelegen land langs de Noordzee vormden de Oude Duinen. Overal vandaan trokken groepjes kolonisten het nog onontgonnen gebied in om huizen te bouwen en de grond te bewerken. De streek werd toen reeds 'op de kaart' gezet vanwege de stichting van enkele kapellen door missiebischof Willibrord (Beenakker, 1998, pp. 12-15).

Vanuit deze kolonistennederzettingen zijn tussen 500 en 1200 in het woeste duingebied de huidige dorpen ontstaan. De ontginning veroorzaakte grote veranderingen in het oorspronkelijke landschap van de Oude Duinen. In de loop van eeuwen maakten de bossen op de strandwallen plaats voor landbouwgronden en het landschap werd veel opener.

In de zeedorpen Katwijk en Noordwijk waren visserij en strandjutterij de voornaamste bronnen van inkomsten. Er werd gevestigd op haring, schol en kabeljauw. De schelpenvissers leverden grondstof voor de kalkovens. De boeren in Katwijk en Noordwijk en in de andere dorpen van de streek waren veelal veeboeren. De bossen in het duingebied behoorden aan de graven van Holland toe. De boeren moesten betalen voor het recht hun paarden, varkens, schapen en koebeesten in de duinen te mogen weiden.

Al in de 14e eeuw werden konijnen uitgezet ten behoeve van de jacht. De jacht werd bedreven om het vlees, maar vooral om de huiden waarvan kledingstukken werden gemaakt. In de 16e eeuw werd de konijnenstand echter te groot. De boeren leden schade op hun akkers vanwege de konijnenvraat. Ook in de duinen richtten de konijnen grote vernielingen aan de vegetatie aan. Waar de plantengroei zich niet

Oprukkende glastuinbouw in de omgeving van Noordwijkerhout.

snel genoeg kon herstellen, bestond het gevaar van ernstige verstuiwingen. Om de verstuiwingen tegen te gaan en de hoge, Jonge Duinen als zeekering te behouden, werden de dorpen achter de duinen verplicht de kale stukken zand met helm te beplanten.

In de wat lagere delen van de binnenrand van de duinen werd akkerbouw bedreven. De akkers waren begreppeld en de afwatering werd verzorgd door vergraven duinbeken of duinrellen. Tot de invoering van de kunstmest in de 19e eeuw bleven de boeren op de voedselarme zandgrond aangewezen op dierlijke mest. Omdat vrijwel geen enkele boer met de opbrengst uit eigen stal kon volstaan, werden uit Leiden en Haarlem stadsbeer en paardenmest aangevoerd. Ook werden visafval en zeewier als mest voor de akkers gebruikt.

Er werd een veelheid aan akkerbouwproducten in het duingebied verbouwd, onder andere hennep, raapzaad en grove groenten zoals wortelen en bonen. In de 16e eeuw treffen we tevens de teelt aan van hop, die werd geleverd aan de bierbrouwerijen in Haarlem en Leiden. Een belangrijk handelsgewas uit die tijd was vlas, de grondstof voor de linnennijverheid. Na 1775, toen de vlasteelt langzamerhand terugliep, is een aantal boeren overgestapt op de verbouw van aardappelen.

Vanaf de 17e eeuw begonnen de dorpen in de streek zich te specialiseren in de teelt van fijne groenten zoals snijbonen en asperges. Elke boerderij bezat zijn eigen kruidentuin die in de behoefte van het gezin voorzag. Er lagen in onder andere Lisse, Sassenheim en Noordwijk tevens enkele afzonderlijke medicinale kruidentuinen waarvan de oogst bestemd was voor de markten van Leiden, Haarlem en Amsterdam.

HET VERVOER

In de Duin- en Bollenstreek was de hoofdrichting van de doorgaande landwegen noord-zuid. Daarnaast lag in gebieden met verspreide boerenbedrijven een aantal kerkenpaden die de kortste verbinding tussen de boerderijen en de kerk in het dorp vormden. Er bestaan in de streek vanouds ook enkele doodwegen: paden naar het dichtstbijzijnde kerkhof.

Pas in het begin van de 19e eeuw is een begin gemaakt met het bestraten van de doorgaande wegen. Daardoor nam het personenvervoer per postwagen (diligence) sterk toe. Vanaf Haarlem werd een regelmatige postdienst onderhouden via Heemstede, Bennebroek en Hillegom naar Lisse. Vanaf Lisse vertrokken de postkoetsen naar Sassenheim, Oegstgeest en Leiden.

Het goederentransport over water ging via smalle zandvaarten die al in de 16e eeuw ten behoeve van de zandwinning werden gegraven. Via deze zandsloten bestond een verbinding

met het Haarlemmermeer. Vanuit de havens van Lisse, Sassenheim en Hillegom voeren schepen met plaatselijke producten over het gevaarlijke Haarlemmermeer naar de nabijgelegen steden. Als gevolg van de toenemende handel ontstond in de 17e eeuw behoefte aan regelmatig passagiersvervoer.

In de 17e eeuw zijn in Holland veel trekvaarten gegraven. De trekvaart tussen de stadsgrachten van Leiden en Haarlem is in 1657 gereedgekomen. Hierdoor kon een gevaarvolle reis over het wispelturige Haarlemmermeer worden vermeden. Het reizen per trekschuit won snel aan populariteit totdat door de komst van het spoor de vervoersmarkt grondig werd gereorganiseerd.

De Trekvaart tussen Haarlem en Leiden, het voormalige jaagpad en de spoorlijn. Langs de spoorbaan staat de 'Lageveense molen'. Deze 17e-eeuwse wipmolen is in 1890 herbouwd.

De buitenplaats 'Keukenhof' bij Lisse.

In 1840 werd het tracé voor het traject Haarlem–Leiden vastgesteld. In 1842 reed de eerste trein. Aanvankelijk werd de lijn voornamelijk gebruikt voor reizigersvervoer. Er ontstond een felle prijzenslag tussen de spoorweg en de trek-schuitexploitanten. De snelheid van de trein en de lage tarieven van de derdeklas-kaartjes deden het personenvervoer per trein echter snel stijgen. Na de droogmaking van het Haarlemmermeer daalden de vervoersmogelijkheden over water en nam het belang van de trein voor het transport van goederen toe, bijvoorbeeld voor het vervoer van bloembollen naar de haven van Rotterdam. Passagiers maakten vanaf circa 1880 vooral gebruik van de stoomtram die de dorpen van de Duin- en Bollenstreek onderling en met Haarlem en Leiden verbond.

BUITENPLAATSEN

In het duingebied lagen tal van buitenplaatsen. Veel van deze buitens zijn inmiddels verdwenen. Bij een buiten behoorden percelen akker- en weiland, bos, boomgaarden en moes- en kruidentuinen. De aanleg van die buitenplaatsen was te danken aan de opkomst van een zeer welvarende bevolkingsgroep gedurende de 16e en 17e eeuw. Kooplieden en hoge ambtenaren konden zich niet alleen een groot huis in de stad, maar ook een riant buiten permitteren. Vooral in de zomer zocht men graag het platteland op, wanneer het verblijf in de volle steden minder aangenaam was en men gevaar vreesde voor besmettelijke ziekten.

Een voorbeeld van een buitenplaats is kasteel Keukenhof in Lisse. Dit huis is in 1641 gebouwd door een rijk geworden commandeur van de Verenigde Oostindische Compagnie. De Keukenhof, het terrein voor de vermaarde openlucht tentoonstelling van bloembollen, is de tuin van de voormalige buitenplaats Santvliet.

De aanleg van buitenplaatsen betekende een stimulans voor de economie. De bouw van een huis verschaftte veel mensen werk. Rondom het huis werden naar gelang de heersende mode fraaie tuinen in Franse of Engelse stijl aangelegd. In de tuinen verrezen allerlei soorten bouwwerken zoals theehuisjes, koepels en grotten. In de orangerie werden exotische planten en vruchten gekweekt, in de menagerie werden vogels en andere dieren gehouden.

DE DUINSTREEK VERSCHIET VAN KLEUR

EN KARAKTER

Een zeer kenmerkend element in de Duin- en Bollenstreek is het zanderijlandschap. De eerste zandafgravingen dateren uit het begin van de 15e eeuw. In die tijd werd al zand gewonnen voor het onderhoud van de dijken. Tevens werd het gebruikt in veestallen en om de draagkracht van slappe veengrond te verbeteren. Op de afgegraven gronden ontstonden op den duur blekerijen die gebruik maakten van het zuivere duinwater. Het blekerijbedrijf kwam door de

opkomst van de Haarlemse linnenindustrie en de nabijheid van de Amsterdamse stapelmarkt tot grote bloei.

Vanaf de tweede helft van de 19e eeuw werd zand een steeds meer gevraagde delfstof. Ophoogzand werd gewonnen ten behoeve van de stadsuitbreidingen van Leiden, 's-Gravenhage, Haarlem en Amsterdam en voor het aanleggen van straten, wegen, spoordijken en trambanen. Een deel van het zand werd in de kalkzandsteenfabriek Arnoud, op de grens van Lisse en Hillegom, als grondstof voor de fabricage van metselstenen gebruikt. In een enkel geval werd het zand ook gebruikt om op plaatsen waar de zeevering te laag en te smal was de duinen op te hogen.

Ten behoeve van de zandwinning werden op regelmatige afstand van elkaar lange vaarten de duinen in gegraven. Dwars daarop groef men parallel aan elkaar liggende zijvaarten. Met platte schuiten werd het zand afgevoerd. Behalve voor de zanderij zelf, waren de sloten van be-

De scherpe overgang tussen de niet- en wel afgegraven Oude Duinen.

lang voor de bloembollenteelt. Zij werden gebruikt voor de aanvoer van meststoffen en het transport van bloembollen naar een station. Bovendien waren de watergangen van belang voor de waterhuishouding. Zonder sloten zouden in natte jaren de gronden veel te nat worden, terwijl de percelen bloembollenland bij een wat hogere ligging zouden verdrogen. Behalve de vele zandvaarten is ook de hoge ligging van een aantal wegen kenmerkend voor dit zandwinningslandschap. Na afgraving resteerden slechts smalle, hooggelegen wegen zoals de Loosterwegen bij Hillegom en Lisse.

De geschiedenis van de grootschalige bloembollenteelt in de duinstreek is pas anderhalve eeuw oud. De bloembollenteelt bestond echter al veel langer (Beenakker, 2000, pp. 35-48). De tulpenbol is afkomstig uit Perzië en Turkije. Via Wenen kwamen de tulpenbollen in West-

Europa terecht. Clusius, tuinarchitect aan het keizerlijk hof in Wenen, wordt beschouwd als de grondlegger van de tulpenteelt in Nederland. Na zijn benoeming als hoogleraar aan de Universiteit van Leiden bracht hij tulpenbollen (of zaad) mee die hij voor de verkoop verder kweekte.

In de 17e eeuw was Haarlem het centrum van de bloembollenteelt. Voor de exotische tulpen werden ongekend hoge prijzen betaald. De prijs per bol kon oplopen tot drieduizend gulden. In die tijd kon voor dit bedrag een grachtenpand in Amsterdam worden gekocht. Deze periode van ongehoord hoge prijzen en de daarbij bestaande windhandel staat in de geschiedenis bekend als *tulpomanie*. In 1637 stortte de tulpenhandel in. Toch bleven de prijzen tot halverwege de 19e eeuw betrekkelijk hoog (Krelage, 1942, pp. 15-113).

Na 1850 veranderde het karakter van de bloembollenteelt. Er werd van een beperkte teelt tegen extreem hoge prijzen overgeschakeld op

De hooggelegen Loosterweg tussen Lisse en Hillegom. Aan weerszijden van deze weg zijn de Oude Duinen twee tot vier meter afgegraven.

massaproductie tegen lage prijzen. De uitbreiding van de bloembollencultuur hield ongeveer gelijke tred met de grootschalige afzandingen in het duingebied. Na afzanding bleek er prima grond over te blijven, bij uitstek geschikt voor de bloembollencultuur. Ter bescherming tegen de scherpe zeewind werden langs de bloembollenvelden heggen van haagbeuk geplant.

Hiervoor is opgemerkt dat een goede beheersing van de grondwaterstand voor de bloembollenteelt belangrijk is. Bloembollen hebben namelijk een hekel aan veel water. Aanvankelijk werden voor de bemaling windwatermolens gebruikt. Na de totstandkoming van de stoomgemalen bij Spaarndam in 1844 en bij Katwijk in 1880 kon de waterhuishouding beter gereguleerd worden en veranderde de wisselende duingrondwaterstand in een vast peil. Deze

constante grondwaterstand is van grote invloed geweest op de verdere uitbreiding van het aantal percelen bloembollenland.

Toen vanaf het midden van de 19e eeuw bloembollen meer en meer een massaproduct werden, kwamen zij binnen het bereik van mensen met een kleine beurs. De kleine kwekerijen aan de rand van Haarlem konden op den duur de toenemende vraag niet meer aan. De teelt van bloembollen verschoof geleidelijk van Haarlem naar de huidige Bloembollenstreek. Overall in de streek ontstonden bedrijven die waren gespecialiseerd in de teelt en de behandeling van bloembollen. Met de economische crisis, gevolgd door de Tweede Wereldoorlog, kwam een voorlopig einde aan de voortdurende expansie van de bollenteelt. Pas in de jaren 1950 zou de bedrijfstak opnieuw tot grote bloei komen. Dat is ook wel aan de bedrijven te zien. De kwekers bouwden steeds grotere bollenschuren en lieten luxe villa's neerzetten (Popma, 1998).

In het verleden werden de percelen bollenland door hagen van elkaar gescheiden. De hagen fungeerden als windvang en gingen, naar men dacht, de verspreiding van ziekten tegen. Dit voor de Bollenstreek eens zo typerende landschapselement is sedert de jaren 1950 snel verdwenen.

ZORGEN OM DE TOEKOMST

De ontwikkelingsgeschiedenis van de Duin- en Bollenstreek is af te lezen aan het landschap. Het dynamische landschap van de streek laat zich lezen als een spannend jongensboek. Het is het verhaal van gewone mensen, die hun brood verdienden in de turf- en zandwinning, als beurtschipper tussen Leiden en Haarlem voeren, of bollen teelden. Maar ook het verhaal van de goeude burgerij komt aan de orde, aan de hand van buitenplaatsen (of de restanten daarvan). De nog aanwezige cultuurhistorische elementen houden de herinnering levend aan de eeuwenlange bewoningsgeschiedenis, aan

vroegere bestaanswijzen en aan verdwenen en nieuwe vormen van landgebruik.

De Duin- en Bollenstreek dreigt in een neerwaartse spiraal terecht te komen. Naarmate grotere delen van de streek ten prooi vallen aan nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen die niet zorgvuldig worden ingepast in bestaande historische structuren, wordt het steeds moeilijker de kleurrijke, landschappelijke geschiedenis van de Duin- en Bollenstreek te vertellen. Want het is juist de samenhang tussen de historisch-landschappelijke elementen en structuren die het verhaal van de ontwikkeling van dit landschap beeldend maakt, en niet deze elementen en structuren op zich.

In de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) worden wat betreft de extra woningbouw in de Randstad flinke claims gelegd op de Duin- en Bollenstreek in Zuid-Holland (Bollenstad). Als reactie hierop is destijds de stichting 'Duin- en Bollenstreek, Hou het bloeiend' opgericht. Wat aanvankelijk begon als een initiatief vanuit het meer agrarisch gerelateerde bedrijfsleven, groeide in de streek uit tot een breed platform dat vele maatschappelijke stromingen vertegenwoordigt. Hieronder vallen onder meer economie, toerisme en recreatie, cultuur en historie, communicatie en het agrarisch platform. Op initiatief van 'Hou het bloeiend' is in 1996 het zogenaamde 'Pact van Teylingen' getekend. Hierin hebben de samenwerkende gemeenten in de streek, de provincie Zuid-Holland, het Hoogheemraadschap Rijnland en diverse belangenorganisaties afspraken vastgelegd over de toekomstige ontwikkeling van de Duin- en Bollenstreek. Eén van de doelstellingen van het 'Pact' is het bijzondere landschapsverhaal van de Duin- en Bollenstreek ook aan volgende generaties te kunnen laten zien. Daarom is het van belang dat de nog aanwezige karakteristieke elementen en structuren en hun samenhang niet verloren gaan. Op plaatsen waar veel van deze karakteristieken reeds verdwenen zijn, is het mogelijk om ze in het landschap terug te brengen. De zogenaamde

herstel potentie van het gebied is immers groot. Te denken valt aan het herstel van hagen en het behoud of herstel van het contrast tussen openheid versus beslotenheid en hoog versus laag.

Natuurlijk kan ook in de Duin- en Bollenstreek de tijd niet stilstaan en moet er gewerkt worden aan de toekomst. Nieuwe ontwikkelingen kunnen en moeten een kans krijgen, maar dan wel met respect voor het bijzondere landschap dat de mens in de loop der eeuwen heeft gecreëerd. Om deze gedachte handen en voeten te geven, heeft het 'Pact' in 1997 een landschapsbeleidsplan laten opstellen. Dit plan bevat een uitvoerige inventarisatie, gebiedsbeschrijving en analyse van de kwaliteiten en knelpunten en geeft de gewenste toekomstige landschappelijke ontwikkeling van het gebied aan. Het landschapsbeleidsplan haakt aan bij de VINEX, waarin wordt opgemerkt dat vanaf het begin van het planvormingsproces de historische ontwikkeling en de cultuurhistorie dienen te worden betrokken. Er ligt vooral bij de lokale en provinciale overheid een grote verantwoordelijkheid om bij het opstellen van herinrichtingsplannen zorgvuldig om te gaan met de cultuurhistorische rijkdom en diversiteit van de Duin- en Bollenstreek. Alleen zo kan worden voorkomen dat de Duin- en Bollenstreek straks bestaat uit een landschap waarin niets meer herinnert aan de landschappelijke ontwikkelingen die de streek haar naam hebben gegeven.

The Dune and Bulb Area, a cultural-historical 'treasury'

The Dune and Bulb Area is a rural area located between Leiden and Haarlem, situated on the west flank of the Randstad. This particular area is unique, in both national and international respects because of the many cultural-historical elements that remain perfectly intact in many places. The cultural-historical quality of the Dune and Bulb Area is currently under pressure due to the constantly ongoing levelling of the landscape. Plans for new housing developments are made in order to accommodate the overflowing population

from the Randstad (Bollenstad-Bulb Area). To ensure that the renovation of this part of the country is done correctly, a Landscape Policy for the Dune and Bulb Area has been drawn up. The activities which come under this Policy are mainly focused on the conservation and restoration aspects of exceptional landscape values which have given the Dune and Bulb Area her unique character and charm.

LITERATUUR

- BEENAKKER, J. (1998). 750 jaar kerk in Hillegom. Acht eeuwen wonen, werken en kerken in een dorp in de Bollenstreek. Alphen aan den Rijn, Canaletto/Repro-Holland.
- BEENAKKER, J.J.J.M. (2000). Nederland-Japan. Vier eeuwen bloembollencultuur. Lisse, Stichting Museum voor de Bloembollenstreek 'De Zwarte Tulp'.
- BOSCH EN SLABBERS (1997). Landschapsbeleidsplan Duin- en Bollenstreek. De Duin- en Bollenstreek, een landschap van betekenis. Lisse, Samenwerkingsorgaan Duin- en Bollenstreek.
- CULTUURHISTORISCH GENOOTSCHAP (2000). Reactie van de Stichting Cultuurhistorisch Genootschap Duin- en Bollenstreek op de conceptkaartbeelden van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur van de provincie Zuid-Holland. Lisse, Cultuurhistorisch Genootschap Duin- en Bollenstreek.
- KRELAGE, E.H. (1942). Bloemenspeculatie in Nederland. De Tulpomanie van 1636-'37 en de Hyacintenhandel van 1720-'36. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon.
- POPMA, M. (1998). Beelden van Bollenschuren. Het cultureel erfgoed van de Bloembollenstreek 1850-1940. Lisse, Stichting Museum voor de Bloembollenstreek 'De Zwarte Tulp'.
- VIERDE NOTA OVER DE RUIMTELIJKE ORDENING EXTRA, deel III: Kabinetsstandpunt (1991). Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. Den Haag.